

دانشگاه باقر العلوم (ع)
(نمردونی نیرتانی)

دانشگاه باقر العلوم علیه السلام
دانشکده: معارف، فلسفه و کلام اسلامی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته: فلسفه و کلام اسلامی

عنوان:

بررسی کاشفیت علم از منظر حکمت متعالیه

استاد راهنما:

دکتر یار علی کرد فیروزجایی

استاد مشاور:

دکتر حسن عبدی

نگارش:

عیسی مهدوی خو

دی 1390

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه باقر العلوم (ع)
(نیز در بنی نیرتانی)

دانشگاه باقر العلوم علیه السلام
دانشکده: معارف، فلسفه و کلام اسلامی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته: فلسفه و کلام اسلامی

عنوان:

بررسی کاشفیت علم از منظر حکمت متعالیه

استاد راهنما:

دکتر یارعلی کرد فیروزجایی

استاد مشاور:

دکتر حسن عبدی

نگارش:

عیسی مهدوی خو

دی 1390

تقدیم به:

پویندگان راه حقیقت

شهیدان راه حق

پاسداران دین

فدائیان ولایت

و...

تقدیر:

بدین وسیله از کلیه کسانی که از نظر فکری و عملی این
حقیر را در تهیه و ساماندهی این تحقیق، یاری کردند
خصوصا اساتید گرانقدر راهنما و مشاور، آقایان دکتر
فیروز جایی و دکتر عبدی و همچنین مادر و همسر
گرامی ام... کمال تشکر و قدردانی را می نمایم.

اجرهم عندالله

چکیده

کلمات کلیدی: علم، کاشفیت، حکایت، واقع، تطابق

مسأله شناخت و ارزیابی اعتبار آن، یکی از مباحث اساسی معرفت‌شناسی است و سرآغاز همه علوم می‌باشد. شناخت هستی و احوالات آن، فرع بر اعتقاد به امکان شناخت و صحت عملکرد ذهن و واقع‌نمایی یافته‌های آن می‌باشد. در مکتب حکمت متعالیه، علم عبارت است از مطلق ادراک، چه ادراک تصویری و چه ادراک تصدیقی، چه یقینی چه غیر یقینی. فلاسفه اسلامی معتقدند که وقتی انسان به اشیای خارجی علم پیدا می‌کند، ماهیتی عین همان ماهیت خارجی در ذهن موجود می‌شود و فرق این دو ماهیت به این است که یکی به وجود ذهنی موجود شده است و دیگری به وجود خارجی موجود بوده است. وجود صورتهای اشیاء خارجی در ذهن را «وجود ذهنی» اشیاء می‌گویند.

فلاسفه حکمت متعالیه نیز درباره حقیقت علم و آگاهی نسبت به اشیاء خارجی، به بحث و گفتگو پرداخته‌اند. عده‌ای گفته‌اند که نسبت علم به موجودات عینی، همان حصول ماهیت شیء خارجی در ذهن است؛ صورت ذهنی ما، ظهور ماهیت و ذات شیء خارجی است. البته در مقابل این دیدگاه، اقوال دیگری مثل قول به شبح و اضافه نیز وجود دارد.

ملاصدرا به اصالت وجود و اعتباریت ماهیت قائل است و طبق این دیدگاه، حقیقت انطباق به این همانی و وحدت تشکیکی عینی وجود برتر ماهیت و وجود خاص آن بازمی‌گردد. در اصطلاح، سلسله تشکیکی وجود، هر مرتبه کامل تری بر مرتبه ناقص تر، منطبق است؛ یعنی نحوه وجود کامل است که انطباق بر ناقص را ایجاب می‌کند. این انطباق و این همانی عینی، در ذهن، به صورت وحدت و این همانی ماهوی مراتب مذکور منعکس می‌شود؛ به این نحو که هر مرتبه کامل تری، هم وجود خارجی برتر ماهیات مراتب ناقص تر است و هم در مقایسه با وجود خارجی خاص محقق یا متصور این ماهیات، وجود ذهنی آنهاست.

به نظر حکمای اسلامی مسئله حکایتگری و انکشاف علم نسبت به معلوم و تطابق میان آندو متکی بر اتحاد ذاتی و ماهوی است؛ زیرا بی‌شک وجود خارجی با وجود ذهنی مغایرت دارد و هیچ کس نمی‌گوید در هنگام علم موجود خارجی به ذهن منتقل و نزد او حاضر می‌گردد. بلکه بی‌گمان وجودی دیگر و مستقل است. حکمای اسلامی از طریق اتحاد ماهوی میان وجود ذهنی و وجود خارجی فاصله میان ذهن و خارج را برداشته و کاشفیت و حکایتگری و انطباق را حل کرده‌اند.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و مفاهیم تحقیق

کلیات تحقیق	2
1- بیان مسأله:	2
2- اهمیت و فایده موضوع:	3
3- سابقه تحقیق:	3
4- اهداف تحقیق:	3
5- سوالات تحقیق	4
1-5. سوال اصلی:	4
2-5. سؤالهای فرعی:	4
6- فرضیه‌های تحقیق:	4
7- پیش فرضهای تحقیق:	4
8- روش انجام تحقیق:	5
9- سازمان دهی تحقیق:	5
مفاهیم	6
حکمت متعالیه	6
ملاصدرا	7

8.....	آثار ملاصدرا
9.....	علم و ادراک
11.....	کاشفیت علم

فصل دوم: علم و کاشفیت

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	1- مفهوم علم
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.....	1-1 مفهوم علم قبل از صدرا
Error! Bookmark not defined.	ابن سینا
Error! Bookmark not defined.	غزالی
Error! Bookmark not defined.	فخر رازی
Error! Bookmark not defined.	شیخ اشراق
Error! Bookmark not defined.	محقق طوسی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.....	2-1 مفهوم علم در نگاه ملاصدرا
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED....	3-1 مفهوم علم در نگاه شارحان حکمت متعالیه
Error! Bookmark not defined.	ملاهادی سبزواری
Error! Bookmark not defined.	علامه طباطبایی
Error! Bookmark not defined.	شهید مطهری
Error! Bookmark not defined.	استاد مصباح یزدی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	2- اقسام علم
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.....	2-1 علم حضوری
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.....	2-2 علم حصولی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.....	3-2 مصادیق علم حضوری
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.....	4-2 اقسام علم حصولی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.....	5-2 بازگشت علم حصولی به علم حضوری

- 3- ویژگیهای علم (صور ذهنی)..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 3-1. وجودی بودن..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 3-2 تجرد..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 3-3 کاشفیت..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 4- مطابقت (کاشفیت)..... Error! Bookmark not defined.
- 4-1 ارزش شناخت..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 4-2 مفهوم صدق و حقیقت..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 4-3. ارکان مطابقت..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

فصل سوم: کاشفیت علم نسبت به موجودات عینی

- الف- کاشفیت در علوم تصویری..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- تعریف وجود ذهنی..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- اقوال در رابطه صور ذهنی با عالم خارج..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- دلایل وجود ذهنی:..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- دلایل صدر المتالهین:..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- دلیل ملاصدرا بر اثبات عینیت ماهوی..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- اشکالات وجود ذهنی و پاسخ آنها:..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- تأملی در پاسخ ملاصدرا به اشکال تجمع چند عنوان متضاد بر یک چیز..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- DEFINED.
- کاشفیت تصورات کلی..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- رابطه مفاهیم کلی (ماهوی- منطقی- فلسفی) با خارج..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- کاشفیت مفاهیم ماهوی..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- کاشفیت مفاهیم فلسفی..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- کاشفیت مفاهیم منطقی..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. نقش اصالت وجود یا ماهیت در مفاهیم کلی

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. کاشفیت وجود ذهنی از موجودات خارجی

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. ب- کاشفیت در علوم تصدیقی

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. قضیه

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. اجزای قضیه

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. حکم و تصدیق

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. ویژگیهای حکم:

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. صدق و کذب

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. کاشفیت در علوم تصدیقی

و قضایای بدیهی

89..... نظری

بازگشت نظری به

90..... بدیهی

مطابقت انواع

90..... قضایا

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. خاتمه و جمع بندی

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. نتیجه گیری

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. فهرست منابع

فصل اول:
کلیات و مفاهیم تحقیق

کلیات تحقیق

1- بیان مسأله:

مسأله شناخت و ارزیابی اعتبار آن، یکی از مباحث اساسی معرفت‌شناسی است و سرآغاز همه علوم می‌باشد. شناخت هستی و احوالات آن، فرع بر اعتقاد به امکان شناخت و صحت عملکرد ذهن و واقع‌نمایی یافته‌های آن می‌باشد. برخی مسائل مربوط به امکان شناخت در فلسفه اسلامی به شکل عمده تحت عنوان "وجود ذهنی" بررسی شده است. البته شناخت هستی از راه شهود و علم حضوری - که بی‌نیاز از ذهن و صورتهای ذهنی است - نیز امکان دارد. فلاسفه حکمت متعالیه نیز در این باره به بحث پرداخته‌اند. به عقیده حکیمان مسلمان، حقیقت علم و آگاهی (نسبت به اشیاء خارجی) حصول ماهیت شیء خارجی در ذهن است؛ صورت ذهنی ما، ظهور ماهیت و ذات شیء خارجی است. البته در مقابل دیدگاه حکمت متعالیه، اقوال دیگری مثل قول به شبیح و اضافه نیز وجود دارد.

در مبحث ادراک گفته می‌شود که علم دارای خاصیت کاشفیت است بلکه علم عین کشف از واقع است. اصولاً در مفهوم شناخت، تطابق ماهوی میان ذهن و خارج اخذ شده است.¹

1 - البته منظور این نیست که علم حضوری، شناخت نیست.

در پژوهش حاضر سعی بر این است که ضمن بیان مقدمات لازم، نحوه ارتباط علم با عالم خارج بررسی شده و ضمن بیان اقوال مختلف، نقد و ارزیابی آنها، نظر پیروان حکمت متعالیه نیز تشریح و بررسی گردد تا مقصود آنها و لوازم نظریه آنان در باب کاشفیت وجود ذهنی روشن گردد.

2- اهمیت و فایده موضوع:

یکی از راههای شناخت انسان نسبت به خارج از طریق مفاهیم ذهنی است. صحت عملکرد ذهن و قدرت آن و نحوه ادراک ذهن و کیفیت تطابق علم و عین از مسائل اصلی و مهم در بحث معرفت‌شناسی است که اقوال مختلفی در میان فلاسفه نسبت به آن وجود دارد. آگاهی از نظر فیلسوفان اسلامی خصوصاً پیروان حکمت متعالیه به عنوان آخرین دست آورد فلسفه اسلامی در این زمینه راهگشای مباحث مهمی در مبحث معرفت‌شناسی خواهد بود.

3- سابقه تحقیق:

در بین فلاسفه اسلامی، مبحث ادراک در موارد متعددی نظیر بحث مقولات، نفس، عقل، عاقل، وجود ذهنی، ماهیت و... مطرح شده است اما از آن جا که در مورد کیفیت حصول وجود ذهنی و آثار واقعی آن (نسبت به خارج) قائل به این مطلب بوده‌اند که ارزش وجودات ذهنی به تطابق و واقع‌نمایی آنها است و فرض بدیهی می‌دانسته‌اند بنابراین به صورت مفصل و متمرکز در این زمینه به بحث و تبیین مطلب نپرداخته‌اند. البته در سالهای اخیر کتابهای مفصلی نظیر «مطابقت صور ذهنی با خارج» به قلم آقای عباس عارفی یا «نظام معرفت‌شناسی صدرایی» توسط آقایان عبدالحسین خسروپناه و پناهی آزاد به نگارش درآمده است.

4- اهداف تحقیق:

هدف این تحقیق، توضیح و بررسی ارکان بحث علم و کیفیت تطابق آن با خارج با تأکید بر دیدگاه حکمت متعالیه است که به صورت فصلهای جداگانه همراه با ارایه اقوال ذکر خواهد شد. شناخت و آشنایی با دیدگاه پیروان حکمت متعالیه به عنوان آخرین دستاورد فلسفه اسلامی می‌تواند راهگشای مهمی در مباحث معرفت‌شناسی، به ویژه مباحث بنیادین علم و

ادراک باشد. هر نوع تفاوت در مبنای معرفت‌شناسی باعث ایجاد تفاوت‌های عمیق و گسترده در عرصه علم و ادراک خواهد شد.

5- سوالات تحقیق

5-1. سوال اصلی:

مسئله اصلی در تحقیق این است که از منظر حکمت متعالیه، کاشفیت علم نسبت به خارج به چه معناست و چگونه اثبات می‌شود؟

5-2. سؤال‌های فرعی:

سؤالات فرعی این تحقیق عبارت است از:

- رابطه کاشفیت و حکایت‌گری چیست؟

- نسبت بین کاشفیت و مطابقت چگونه است؟

- اقوال پیروان حکمت متعالیه در خصوص علم و رابطه آن با خارج چیست؟

- مدعای حکمت متعالیه در رابطه با بحث "علم و عین" چیست؟

- شبهات واقع‌نمایی علم کدام است؟

- تقسیم وجود به خارجی و ذهنی بر چه اساسی است؟

- تفاوت قول به شبح و اضافه در چیست؟

- ملاک صدق در علوم به چه معناست؟

- لازمه قول به حکایت‌گری چیست؟

6- فرضیه‌های تحقیق:

پیروان حکمت متعالیه قائل به توانایی انسان بر ادراک و تطابق مفاهیم ذهنی با خارج به نحو کاشفیت و بیرون‌نمایی هستند.

7- پیش فرض‌های تحقیق:

پیش فرض‌های این تحقیق چنین است:

الف- در عالم حقایقی وجود دارد.

ب- انسان توانایی ادراک حقایق خارجی و عالم خارج را دارد و این ادراک دارای

آثار واقعی است.

ج - علم به دو قسم حضوری و حصولی تقسیم می شود و در علم حصولی، ادراک از راه صورت ذهنی انجام می شود.

8- روش انجام تحقیق:

روش گردآوری در تحقیق حاضر بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای، فیش نویسی و استفاده از مطالب مربوطه است. در این تحقیق بر اساس توصیف و تجزیه و تحلیل مطالب به جمع بندی خواهیم پرداخت.

9- سازمان دهی تحقیق:

در این تحقیق ضمن بیان مقدمات، در قالب فصل اول به کلیات و مفاهیم لازم پرداخته، مباحث علم و کاشفیت را در فصل دوم بررسی خواهیم کرد. در ادامه ضمن بررسی کاشفیت علم نسبت به موجودات عینی در فصل سوم، به جمع بندی و نتیجه گیری نظریات پیروان حکمت متعالیه در فصل چهارم خواهیم پرداخت.

مفاهیم

آشنایی با ارکان و مباحث کلی هر موضوع در تحقیق، جهت ورود صحیح به تحقیق مورد نظر لازم و بلکه ضروری است. در این فصل با توجه به مباحث اصلی و کلی به معرفی اجمالی و توضیح کلیات تحقیق می‌پردازیم؛ مباحثی همچون آشنایی با حکمت متعالیه، علم و ادراک و کاشفیت.

حکمت متعالیه

حکمت متعالیه، ادامه سیر تکاملی فلسفه اسلامی و به یک معنا نقطه اوج آن است؛ زیرا با مطالعه فلسفه مشاء، اشراق، عرفان نظری و جهان‌بینی کلامی قبل از ملاصدرا و فهم صحیح فلسفه ملاصدرا، سیر تکاملی فلسفه اسلامی به گونه‌ای قابل درک و فهم است؛ یعنی اگر کسی با جهان‌بینی فلسفی مشاء، اشراق از یک طرف و جهان‌بینی عرفانی از طرف دیگر و نیز با جهان‌بینی کلامی آشنا باشد و مبانی و مدعیات آنها را به خوبی بداند و پس از آن به فلسفه ملاصدرا واقف شود و درک درستی از آن پیدا کند، سیر تکاملی فلسفه اسلامی را در درجه اول، و تعالی حکمت ملاصدرا را در ادامه همه مشرب‌ها مشاهده خواهد کرد.

روش حکمت متعالیه هم چون فلسفه اشراق، استدلالی و شهودی است و نیز همانند کلام، خود را به قرآن و سنت عرضه می‌کند. در واقع، قرآن و عرفان و برهان، منبع و چراغ راه حکیم در حکمت متعالیه است و حکمت متعالیه، نقطه تلاقی چهار نوع جهان‌بینی یا نگرش خاص به هستی و مراتب آن است، و نقطه تلاقی مشاء، اشراق، عرفان و کلام است و این تلاقی

به صورت التقاط نیست،^۲ بلکه استفاده از نقاط قوت در روش و محتوای همه این مکاتب و کنار زدن نقاط ضعف همه و اضافه کردن اصول محکم به آنها و ارائه نظام و جهان بینی منسجم است که در مرتبه تکاملی همه آنها قرار دارد، گرچه این سیر تکامل بعد از ملاصدرا نیز کما بیش ادامه داشته است و ظهور و بروز آن در فلسفه نوصدرایی^۳ مشهود است.

حکمت متعالیه، حاوی بسیاری از اصول و روشهای فلسفی سابق بر ملاصدرا است^۴ (هم در روش و هم در محتوا، تعالی و تکامل) و نقطه تلاقی همه آنها به شمار می آید. حال با توجه به این نگاه کوتاه می توان جایگاه حکمت متعالیه را در جغرافیای مباحث عقلی و نقلی و عرفان اسلامی مشاهده کرد و سیر و تکامل حکمت و فلسفه اسلامی را به وضوح به نظاره نشست.

ملاصدرا

ملاصدرا، به عنوان مؤسس حکمت متعالیه، حدود سال 979ق/1571م در شیراز به دنیا آمد. پس از تکمیل تحصیلات مقدماتی در شیراز، شیفته علوم عقلی، به ویژه فلسفه گردید و ناگزیر شیراز را ترک گفت و رهسپار اصفهان گردید. در اصفهان، نخست نزد شیخ بهاءالدین عاملی علوم نقلی را فرا گرفت و آن گاه به حوزه درس میرداماد که برجسته ترین استاد در علوم عقلی بود در آمد. پس از چند سال در تمامی علوم رسمی، خود به مقام استادی رسید و به خصوص در حکمت از استادانش پیشی گرفت.^۵

ملاصدرا که به صرف تحصیل دانش رسمی، دلخوش نبود، از زندگی دنیوی کناره گرفت و در روستایی به نام کهک نزدیک قم عزلت گزید و مدت پانزده سال به ریاضت و تهذیب نفس پرداخت تا این که به گفته خویش در مقدمه اسفار، به شهود عالم معقول نائل

2 - محمد غفوری نژاد و احمد فرامرز قراملکی، روش شناسی ملاصدرا در مسئله علم باری تعالی، خردنامه صدرا، تهران، زمستان 1386، ص 53.

3 - علی اصغر حقدار، فلسفه نوصدرایی، مجله اندیشه حوزه، تابستان 1376، شماره 9، ص 117.

4- صدرالدین محمد شیرازی، مجموعه رسائل فلسفی صدر المتالین، تحقیق حامد ناجی اصفهانی، چاپ اول، انتشارات حکمت، تهران، 1375، ص 3.

5- سید محمد خامنه ای، ملاصدرا، زندگی، شخصیت و مکتب، بنیاد حکمت اسلامی صدرا، تهران، 1382، ج 1، ص 7 به بعد؛ م. م. شریف، تاریخ فلسفه در اسلام، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، 1365، ج 2 ص 475-485؛ عبدالله نعمه، فلاسفه الشیعه، دارالکتاب الاسلامی، قم، 1987 م، ص 386 به بعد.

آمد. اینک آنچه را قبلاً از راه کتاب به طور نظری و فکری آموخته بود، از طریق اشراق می-دید.

زندگی ملاصدرا به سه بخش تقسیم می شود:

1. دوره کودکی و تحصیل در شیراز و اصفهان؛

2. دوره ریاضت در نزدیکی قم (روستای کهک)؛

3. دوره تألیف و تدریس که نتایج عمر وی پدید آمد.

در واقع با توجه به سه دوره زندگی او می توان گفت که او یک سفر فلسفی، عرفانی و عرفان علمی و نظری را در تمام زندگی خود طی کرده است.

آثار ملاصدرا

آثار ملاصدرا که اکثر آنها در آخرین دوره زندگی اش نوشته شده، همگی بدون استثناء از ارزشی بسیار برخوردارند و از زمره آن دسته از منابع اساسی به شمار می روند که حکما، عرفا و متکلمان نسلهای بعد از آن الهام گرفته اند. همه نوشته های او یا درباره علوم شرعی است یا در باب فلسفه و حکمت. نثر ملاصدرا بسیار روشن و فصیح است و همین امر باعث شده است که فهم آثار او در مقایسه با آثار پیشینیانش، از قبیل میرداماد برای خواننده سهل تر باشد. آثار ملاصدرا را می توان در عناوین ذیل مشاهده کرد:

آثار مربوط به مابعدالطبیعه و علوم عقلی مثل: الحکمه المتعالیه فی الأسفار الاربعه العقلیه، المبدأ و المعاد، الشواهد الربوبیه، الحکمه العرشیه، حاشیه بر شرح حکمه الشراق و شرح الهدایه الاثیریة.

آثار مربوط به علوم نقلی (دینی) مثل: مفاتیح الغیب، اسرار الآیات، حاشیه بر تفسیر بیضاوی، حاشیه بر شرح لمعه، شرح اصول الکافی و متشابه القرآن.

برای ملاصدرا علاوه بر کشف و شهود و اشراقات خاصی که از آنها برخوردار بود و در آثار خود منعکس کرده است، پنج منبع دیگر می توان ذکر کرد:

1. فلسفه ارسطو و پیروانش؛

6 - ملاصدرا، الحکمه المتعالیه فی الأسفار العقلیه الاربعه، دار احیاء التراث العربی، بیروت، 1981 م، چاپ سوم، ج 1، ص 1.

2. تعالیم حکمای نوافلاطونی مخصوصاً افلوپتین که کتاب اثولوجیای او را به ارسطو نسبت می‌دادند؛
3. تعالیم ابن سینا و پاره‌ای از نظریات شیخ اشراق؛
4. دیدگاه‌های عرفانی محی الدین ابن عربی؛
5. اصول و حیانی، به خصوص آن دسته از تعالیم پیامبر (ص) و ائمه شیعه (س) که بیشتر جنبه باطنی داشتند.^۷

حکمت متعالیه چهار راهی است که فلسفه مشاء، فلسفه اشراق، کلام و عرفان اسلامی در آن جا به هم رسیده‌اند؛ یعنی ملاصدرا نقاط قوت همه آنها را در کنار یکدیگر و در پرتو کتاب و سنت قرار داد و با ابتکار خود فلسفه‌ای نوین بنیان نهاد که تاکنون همه رهروان فلسفه اسلامی را شیفته خود کرده است. ولی این به معنای رکود و جمود بر آن نیست بلکه باید با نقد و کاوش فراوان به مراحل عالی تر صعود کرد.

علم و ادراک

علم^۸ به معنای مطلق دانش و آگاهی است. در مکتب حکمت متعالیه، علم عبارت است از مطلق ادراک، چه ادراک تصویری و چه ادراک تصدیقی، چه یقینی چه غیر یقینی. به تعقل یا حصول صورت شیء در ذهن، یا به ادراک کلی، چه مفهومی و چه حکمی، یا به اعتقاد جازم مطابق واقع، یا به ادراک شیء چنان که هست، یا به ادراک حقایق اشیاء و علل آنها، یا به ادراک مسائل از روی دلیل، یا به ملکه حاصل از ادراک این مسائل، علم اطلاق می‌شود.

در حکمت متعالیه در باب معنای علم، ادراک، انواع و ابزار آن، انواع حس و عقل و این که علم حقیقی کدام است و نیز در مورد این که همه علمها به علم حضوری نفس به خود و حالات، قوا و افعال خود برمی‌گردد، مطالب مفید و متنوعی را ارائه شده است.^۹

7- حسن معلمی، حکمت متعالیه، مرکز نشر هاجر، قم، 1387، ص 34.

8- Science به معنای علم تجربی به کار می‌رود ولی معنای مورد نظر ما در اینجا معادل knowledge است.

9- ملاصدرا، الحکمة المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، دار احیاء التراث العربی، بیروت، 1981، ج 3، ص 278-360؛ اسفار، ج 8، ص 200؛ المظاهر الالهیه، ص 26؛ المبدء و المعاد، ص 235-242؛ مفاتیح الغیب، ص 108-140-504؛ تفسیر القرآن الکبیر، ج 7، ص 327، و ج 6، ص 282؛ ایقاظ النائمین، ص 4؛ الواردات القلیبیه، ص 81. جمیل صلیبا، فرهنگ فلسفی، منوچهر صانعی دره بیدی، انتشارات حکمت، تهران، 1385، ص 478.

گاهی به «حصول شیء نزد مدرک» علم اطلاق می گردد. در مواردی علم را به حضور صورت اشیا نزد عقل معنی کرده اند که در واقع منظور ایشان «علم حصولی» بوده است و در مواردی علم را نحوه وجود می دانند.

در مواردی، تعریف علم را غیر ممکن می شمارند؛ زیرا ماهیت آن را عین وجود آن می دانند. لذا به نظر ایشان تعریف حقیقی آن غیر ممکن است؛ تعریف رسمی نیز امکان ندارد؛ زیرا مفهومی روشن تر از علم که آن را تعریف کند وجود ندارد.^{۱۰}

بحث دیگری که در حکمت متعالیه مطرح نموده اند، انواع علم است. ایشان از یک طرف علم را به حصولی و حضوری و از طرف دیگر به علم حسی، خیالی و عقلی و حس را به نیز به حس ظاهر و باطن تقسیم می کند.^{۱۱}

تقسیم علم به حضوری و حصولی و توجه به آن یکی از مهمترین مسائل در فلسفه اسلامی است و کلید حل مشکلات فراوانی در معرفت شناسی و هستی شناسی می باشد. در اصطلاح فلسفی علم بر دو گونه است: علم حضوری و علم حصولی. علم حضوری عبارت است از علمی که عین واقعیت معلوم پیش عالم (نفس یا ادراک کننده دیگری) حاضر است و عالم شخصیت معلوم را می یابد مانند علم نفس به ذات خود و حالات وجدانی و ذهنی خود. علم حصولی یعنی علمی که واقعیت معلوم پیش عالم حاضر نیست فقط مفهوم و تصویری از معلوم پیش عالم حاضر است مثل علم نفس به موجودات خارجی از قبیل، زمین، آسمان، درخت، انسان های دیگر و اعضای خارجی از قبیل، زمین، آسمان، درخت، انسان های دیگر و اعضای بدن خود شخص ادراک کننده.^{۱۲}

10- یشبه آن یكون العلم من الحقائق التي انبثها عين ماهيتها، و مثل تلك الحقائق لا يمكن تحديدها اذ الحدود مركبة من اجناس و فصول و هي امور كلیة، و كل وجود متشخص بذاته... .

11- ملاصدرا، مفاتیح الغیب، ترجمه و تعلیق محمد خواجوی، انتشارات مولوی، تهران، 1371، چاپ دوم، صص 284-286.

12- ملاصدرا، الحکمة المتعالیه فی الاسفار الاربعه، دارالمعارف الاسلامیه، تهران، 1383، ج 6، ص 151.

سید محمدحسین طباطبایی، اصول فلسفه، مرکز بررسی های اسلامی، قم، 1354، ج 1 ص 47.

کاشفیت علم

یکی از مباحث مربوط به علم و معرفت‌شناسی در فلسفه اسلامی، بحث وجود ذهنی است؛ بحثی که دارای جهات مختلف است و یکی از جهات مهم آن «مطابقت ذهن با واقع» و «کاشفیت علم» است. شاید بتوان بحث مطابقت را تحت سه عنوان مطرح کرد:

1. بدیهیات اولیه و وجدانیات و قضایای منطقی (علوم پایه)؛
2. قضایای که از وجود موجوداتی در ورای «من» گزارش می‌دهند؛
3. قضایای که از صفات و ویژگیهای موجودات و از ماهیت گزارش می‌دهند. دسته سوم قضایایی هستند که می‌توانند مصادیق بحث وجود ذهنی باشند.

فلاسفه اسلامی معتقدند که وقتی انسان به اشیای خارجی علم پیدا می‌کند، ماهیتی عین همان ماهیت خارجی در ذهن موجود می‌شود و فرق این دو ماهیت به این است که یکی به وجود ذهنی موجود شده است که وجود صورتهای اشیاء خارجی در ذهن را «وجود ذهنی» اشیاء می‌گویند^{۱۳} و دیگری به وجود خارجی موجود بوده است و به لحاظ همین اختلاف وجود، آثار این دو هم متفاوت است. مثلاً ماهیت آتش اگر به وجود خارجی محقق شود می‌سوزاند و مادی است ولی همان ماهیت اگر به وجود ذهنی موجود شود و دیگر سوزندگی ندارد چون وجود خارجی ندارد؛ بلکه وجود ذهنی دارد و هر وجود آثار خاص خود را دارد. به عبارت دیگر، وجود ذهنی نحوه‌ای از وجود ماهیات است که در ذهن موجود می‌شود آثار خارجی آنها را ندارد ولی آثار دیگری مثل آگاهی و علم بر ماهیت آن شیء را به دنبال دارد و این همان چیزی است که باعث حصول علم، به ماهیت اشیاء است.^{۱۴} در این ادعا دو چیز پذیرفته شده است:

1. علم اضافه عالم به شیء خارجی نیست بلکه صورت علمی موجود خارجی است در

ذهن.^{۱۵}

13. مرتضی مطهری، مجموعه آثار (شرح منظومه)، نشر صدرا، تهران، 1368ش، ج 9، ص 233.

14. سید محمدحسین طباطبایی، نه‌ایه الحکمه، چاپ پنجم، موسسه نشر اسلامی، قم، 1420ه.ق، ص 46.

15. اگرچه تحقق علم بدون اضافه عالم به معلوم بالعرض امکان ندارد ولی این اضافه، حقیقت علم و ادراک نیست.

2. این علم مطابق معلوم خارجی بوده و خاصیت کاشفیت از واقع را داراست. چون در ماهیت و چیستی عین آن است گرچه در وجود غیر آن است و همین وحدت ماهوی ملاک مطابقت در خصوصیات و ویژگیهای صورت ذهنی با خارج است.

آن چه در این تحقیق مورد بررسی قرار خواهد گرفت آشنایی با نظریات پیروان حکمت متعالیه در وجود ذهنی و نحوه قول به «کاشفیت علم» می باشد؛ این که معنای علم چیست؟ رابطه آن با اشیاء خارجی چگونه است؟ ملاک صدق علم و آگاهی با اشیاء خارجی چه چیزی است؟

